

УДК 911.3

Стефанков О.Л.

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського

3 історії пізнання процесу остепніння Подільського Побужжя

У статті зроблена спроба розглянути пізнання процесу остепніння сучасних природи і ландшафтів Подільського Побужжя; зазначено що це репрезентативний регіон дослідження не лише для лісостепу Правобережної, але й України загалом. Проаналізовано наявні не чисельні матеріали щодо пізнання процесу остепніння ландшафтів Подільського Побужжя і виокремлено та обґрунтовано на основі, етапи: побічних (непрямих) даних про остепніння ландшафтів регіону (друга половина XIX – початок XX ст.); підтвердження остепніння Подільського Побужжя у процесі детальних геокомпонентних досліджень (20-80-ті роки XX ст.) і ландшафтознавчого пізнання процесу остепніння природи і ландшафтів регіону (90-ті роки XX ст. – початок XXI ст.); зазначено, що у подальшому може бути виокремлено більше етапів, а у їх структурі періоди. Виокремлені етапи неоднакові за проміжками часу і змістом, однак поки що реально відображають процес пізнання остепніння лісостепових ландшафтів Подільського Побужжя. Найбільш детальне пізнання процесу остепніння досліджуваного регіону відбулося упродовж третього етапу у зв'язку з формуванням у Вінницькому педуніверситеті школи антропогенного ландшафтознавства. Подальші дослідження будуть спрямовані на пізнання остепніння різних ієрархічних типів ландшафтних комплексів.

Ключові слова: Історія, пізнання, процес, остепніння, ландшафти, Подільське Побужжя, розвиток.

Стефанков О.Л. Из истории познания процесса остепнения Подольского Побужья. В статье предпринята попытка рассмотреть познания процесса остепнения современных природы и ландшафтов Подольского Побужья; указано что это репрезентативный регион исследования не только для лесостепи Правобережной, но и Украины в целом. Проанализированы имеющиеся немногочисленные материалы по познанию процесса остепнения ландшафтов Подольского Побужья и выделены, также обоснованы на их основе, этапы: побочных (косвенных) данных о остепнении ландшафтов региона (вторая половина XIX - начало XX в.), подтверждение остепнения Подольского Побужья в процессе детальных геокомпонентных исследований (20-80-е годы XX в.) и ландшафтоведческое познание процесса остепнения природы и ландшафтов региона (90-е годы XX в. – начало XXI в.); указано, что в дальнейшем может быть выделено больше этапов, а в их структуре периоды. Выделенные этапы неодинаковы по промежуткам времени и содержанию, однако пока реально отражают процесс познания остепнения лесостепных ландшафтов Подольского Побужья. Наиболее детальное познание процесса остепнения исследуемого региона произошло в течение третьего этапа в связи с формированием в Винницком пединституте школы антропогенного ландшафтоведения. Дальнейшие исследования будут направлены на познание остепнения различных иерархических типов ландшафтных комплексов.

Ключевые слова: История, познание, процесс, остепнение, ландшафты, Подольское Побужье, развитие.

Stefankov O.L. From history of knowledge of process of an formation of prairie of Podolsk Pobuzhya. In article an attempt to consider knowledge of process of an formation of prairie of the modern nature and landscapes of Podolsk Pobuzhya is made; it is specified that it is the representative region of research not only for the forest-prairie Right-bank, but also Ukraine in general. The available are analysed materials on knowledge of process of an formation of prairie of landscapes of Podolsk Pobuzhya aren't numerous and stages are allocated, also reasonable on their basis: collateral (indirect) data on an formation of prairie of landscapes of the region (the second half of XIX – the beginning of the XX century) confirmation of an formation of prairie of Podolsk Pobuzhya in the course of detailed geocomponent researches (20 – the 80th years of the XX century) and landscape science knowledge of process of an formation of prairie of the nature and landscapes of the region (the 90th years of the XX century – the beginning of the XXI century) it is specified that more stages, and in their structure can be allocated further the periods. The chosen stages aren't identical on periods and to the contents, however still really reflect process of knowledge of an formation of prairie of forest-prairie landscapes of Podolsk Pobuzhya. The most detailed knowledge of process of an formation of prairie of the studied region

occurred during the third stage in connection with formation in the Vinnytsia teachers training university of school of an anthropogenic landscape science. Further researches will be directed on knowledge of an formation of prairie of various hierarchical types of landscape complexes.

Key words: History, knowledge, process, formation of prairie, landscapes, Podolsk Pobuzhya, development.

Наявність проблеми. Подільське Побужжя розташоване у центральній частині лісостепу Правобережної України. Його природа і ландшафти своєрідний еталон цієї природної зони. Завдяки цьому, Подільське Побужжя репрезентативний полігон для пізнання як негативних так і позитивних процесів і явищ, що розвиваються не лише тут, але є характерними й для решти територій лісостепу (зараз лісополе) України. Серед наявних і таких, що інтенсивно розвиваються у межах Подільського Побужжя – процеси остепніння. Це зумовлено не лише загальним потеплінням клімату, але й надмірним антропогенним навантаженням на природу і ландшафти регіону дослідження. Тривалий час на це не звертали особливої уваги, однак з початку ХХІ ст. процеси остепніння попали в поле зору науковців. Така зацікавленість науковців зумовлена суттєвим збільшенням впливу процесів остепніння на розвиток сільськогосподарських, особливо лучно-пасовищних і садових ландшафтів, рекреації, зокрема у прирічкових ландшафтах тощо. У зв'язку з цим виникла необхідність детального розгляду процесів остепніння лісостепових ландшафтів Подільського Побужжя, а кожне наукове дослідження розпочинається з аналізу попередніх результатів.

Аналізу попередніх публікацій присвячена ця стаття. Тут лише зазначимо, що дослідження процесів остепніння лісостепових, широколисто-лісових і мішаних хвойно-широколистих лісових ландшафтів України, зокрема й Поділля розпочалося лише наприкінці ХХ – початку ХХІ ст., однак активно поки що не розвиваються.

Мета дослідження – здійснити аналіз пізнання процесу остепніння природи і ландшафтів окремого регіону, зокрема Поділля, упродовж другої половини ХІХ – початку ХХІ ст., обґрунтувати основні етапи цього пізнання для кращого розуміння процесів і явищ, що розвиваються у сучасних ландшафтах.

Результати дослідження. Аналітичний огляд літературних і архівних, а також картографічних джерел присвячених пізнанню процесу остепніння природи і ландшафтів Подільського Побужжя, дає можливість виокремити етапи. Вони різні за проміжками часу та змістом, однак реально відображають хід самого пізнання процесу остепніння. Безперечно, що у подальшому можливі зміни як проміжків часу, так і змісту та назв етапів. Це закономірно. Сучасний наявний матеріал є основою для обґрунтування нижче виокремлених етапів пізнання процесу остепніння природи і ландшафтів Подільського Побужжя.

Етап побічних (непрямих) даних про остепніння (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.). Виокремлення цього етапу зумовлено не стільки змінами кліматичних умов Подільського Побужжя, скільки значним збільшенням антропогенного навантаження на ландшафти що почало суттєво проявлятися на їх остепнінні. До цього призводило надзвичайно активне освоєння земельних, лісових і водних ресурсів Подільського Побужжя. Уже на початку ХІХ ст. майже 62% території Поділля було зайнято сільськогосподарськими угіддями. Наприкінці ХІХ ст. розораність Балтського, Ольгопільського, Ямпільського і Гайсинського повітів сягала 77% [6]. Розширення сільськогосподарських угідь відбувалося за рахунок скорочення площ лісів і останніх ділянок цілинних степів

на схилах долин річок. За один лише 1874 рік на цукрових заводах Подільської губернії було витрачено на паливо 45926 куб. сажнів (близько 450 тис. куб. м) дров, що рівнозначно вирубці лісів на площі майже 2000 га [3]. Після вирубки ліси не відроджували, а здавали в аренду під розкорчовування і посіви ціною 60 коп. за морг [6]. Таке інтенсивне використання лісів під сільськогосподарські угіддя призвело до значного скорочення їх площ. Якщо у 1887 р. лісами на Поділлі (а це переважно Подільське Побужжя) було зайнято 713667 десятин (778401 га), то у 1924 році залишилося 327071 десятин (357325 га). За 57 років було знищено майже 60% наявних лісових масивів, а відновлено лише 15 тис. га [2]. Це призвело до розвитку несприятливих (деградація і осушення ґрунтів, зниження рівня ґрунтових вод тощо) процесів, серед яких, мабуть, почало проявлятися й остепніння. Більше того наприкінці XIX ст. у південних і центральних районах України спостерігалася засуха, яка частково охопила й Поділля, що теж сприяло розвитку остепніння. З іншого боку, усі разом несприятливі, зокрема й остепніння, процеси, почали впливати на розвиток господарства, особливо сільськогосподарського, Подільського Побужжя як регіону, що безпосередньо контактує із степовою смугою. Це «відчули» окремі високопосадовці та прогресивні науковці другої половини XIX – початку XX ст.. Загальновідомими є дослідження експедицій під керівництвом В.В. Докучаєва, головним завданням яких було пізнання розвитку несприятливих процесів та можливостей їх оптимізації. Однак у працях членів цих експедицій терміну «остепніння», при наявності всіх даних, що його характеризують, немає [8]. Крім науковців, зміни у сільськогосподарському виробництві які зумовлені засухою, остепнінням тощо, побачили й практики. Це призвело до розробки і запровадження у сільське господарство нових форм, засобів і методів, а також зміни строків вирощування сільськогосподарських культур. Своєрідною подією цього часу був вихід у Києві у 1899 році книги управителя маєтками Подільської і Бессарабської губерній І. Овсинського «Нова система землеробства». На основі власного досвіду він довів, що обробляти землю, у тодішніх суттєво змінених природних умовах, необхідно лише на 2 дюйми (5см). Ці та інші факти [2,7,8,10] показують, що починаючи з XIX ст. і до початку XX ст., періоду активного розвитку капіталістичних відносин, у межах Подільського Побужжя почало розвиватися остепніння, яке привернуло до себе увагу вчених і практиків, однак у наукових публікаціях це не мало належного висвітлення. Поки що розуміння початку розвитку процесу остепніння лісостепових ландшафтів знаходило лише у працях учнів В.В. Докучаєва, О.О. Ізмаїльського, Г.М. Висоцького, А.І. Набокіх.

Етап підтвердження остепніння Подільського Побужжя у процесі детальних геокомпонентних досліджень (20 - 80-ті роки XX ст.). Друга світова війна розділила цей етап на два періоди: 20 - 30-ті і 40 - 80-ті роки XX ст.. У 20-тих роках розпочалася відбудова народного господарства після Першої світової війни, що зумовило підвищену зацікавленість науковців і практиків до окремих геокомпонентів. Крім відповідних державних установ і організацій, природу Подільського Побужжя почали активно вивчати різноманітні краєзнавчі товариства, кабінети, гуртки, тощо. На базі Вінницької бібліотеки був організований Кабінет виучування Поділля, що об'єднав і організував роботу таких відомих на той час краєзнавців, як В.Д. Отамановський, А.А. Данілов, О.О. Севастіанов, В.П. Храчевич, А.І. Ярошевич, М.І. Безбородько та ін.. У працях цих вчених-краєзнавців, детально як на той час, досліджені природа(геологічна будова

і корисні копалини, клімат і поверхневі води, ґрунти, рослинний і тваринний світ), економіка та історія Подільського Побужжя.

На особливу увагу заслуговує праця О.О. Севастіянова «Дика рослинність Поділля: Схематичний нарис» та окремі його статті [10,11]. О.О. Севастіянов перший зробив спробу експериментально показати зміни рослинного покриву Подільського Побужжя. Для цього, в околицях Вінниці (тоді південно-східна околиця с. Сабарово), О.О. Севастіянов заклав чотири експериментальних ділянки на крутих безлісних схилах долини річки Південний Буг. Дослідження краєзнавця були зумовлені не лише цікавістю до рослинного світу Побужжя, але й тим, що на відкритих, інколи з виходами гранітів, схилах, почало зростати різноманіття трав'яних і чагарникових видів не за рахунок типових для цієї території, а в результаті появи і розповсюдження тут представників степових видів рослин. Зокрема О.О. Севастіяновим було відзначено розширення площ типчака (*Festuca pseudovina*, *Festuca rubra*), тонконогу витонченого (*Koeleria cristata*), полину (*Artemisia nutans*, *Artemisia absinthium*), чебрецю (*Thymus marschallianus*), збільшення кількості і появу нових степових видів птахів у межах Подільського Побужжя відзначав і В.П. Храневич «Нарис фавни Поділля» [15].

Ці та інші цікаві дослідження науковців-краєзнавців Кабінету виучування Поділля, що могли детальніше підтвердити розвиток процесу остепніння природи і ландшафтів Подільського Побужжя, були спочатку перервані сталінськими репресіями, а потім і подіями Другої світової війни.

З 50-х по 80-ті роки ХХ ст. продовжувалися геокомпонентні дослідження Подільського Побужжя, зокрема геологічної будови (розробки кристалічних порід і вапняків), клімату, поверхневих вод (будівництво малих гідроелектростанцій, ставків), ґрунтового покриву і рослинності. Цьому сприяла відбудова народного господарства після Другої світової війни. Загальною тенденцією освоєння ландшафтів Подільського Побужжя було суттєве збільшення площ сільсько-господарських угідь, особливо польових та садових і зменшення лучно-пасовищних ландшафтів. Це призвело до подальшого висушування території, перенавантаження лук і пасовищ свійськими тваринами, деградації типових лісостепових і розширення площ степових видів рослин та їх угруповань. Подібні тенденції у розвитку рослинного покриву Подільського Побужжя були частково зафіксовані, однак у наукових публікаціях як процес остепніння не розглядались [3, 12, 13].

Етап ландшафтознавчого пізнання процесу остепніння природи і ландшафтів Подільського Побужжя (90-ті роки ХХ ст. – початок ХХІ ст.). Відкриття у 1974 році природничо-географічного факультету у Вінницькому педінституті і розвиток на кафедрі географії цього факультету антропогенного ландшафтознавства, стимулювало детальні дослідження природи і ландшафтів Подільського Побужжя. У процесі цих досліджень було звернено увагу й на активізацію різних процесів, що сприяли розвитку остепніння. Зокрема Л.І. Стефанков досліджуючи вплив гідротехнічних споруд на природу і ландшафти заплави річки Південний Буг, показав, що у нижніх б'єфах гідроелектростанцій, у зв'язку з поглибленням русла річки, спостерігаються процеси (пониження рівня ґрунтових вод, зменшення зволоження ґрунтів, зміна рослинних асоціацій), які зумовлюють остепніння заплавної ландшафтів [13, 14]. Якщо врахувати, що лише у річищі Південного Бугу у межах досліджуваної території є 12 гідроелектростанцій, то процес остепніння тут явно заслуговував на увагу науковців. У подальшому процес остепніння та пов'язані з ним явища були

частково розглянуті у працях Г.І. Денисика [6, 7], Г.І. Денисика та Л.І. Стефанкова [12], А.В. Гудзевича [12], О.В. Дєдова [4, 5], І.М. Войни [1], О.П. Чиж [16], О.Д. Лаврика [9] та ін. У цих публікаціях процес остепніння розглядався не лише у межах заплави, але й на надзаплавно-терасових, схилових і плакорних типах місцевостей. Однак, ці дослідження не були плановими, систематичними, а стосувались або окремих геокомпонентів, або типів місцевостей. Так, А.В. Гудзевич при розгляді схилових місцевостей Побужжя, звернув увагу на наявність у їх межах типових і нетипових для цього регіону степових як трав'яних, так і чагарникових видів [12]. О.В. Дєдов проаналізував роль та значення надмірного випасання та сінокосіння у процесі розвитку остепніння [4, 5]. І.М. Война розглянула висотну диференціацію рослинного покриву, зокрема і представників степових видів, у межах різних типів антропогенних ландшафтів [1]. Г.І. Денисик частково узагальнив як прояв окремих процесів, що призводять до остепніння сучасних ландшафтів Подільського Побужжя [6, 7], так і розглянув загальні аспекти розвитку остепніння у досліджуваному регіоні. Комплексні дослідження процесу розвитку остепніння лісостепових ландшафтів Подільського Побужжя поки що не проводились.

Висновок. Проблема пізнання процесу остепніння лісостепових ландшафтів не лише Подільського Побужжя, але й інших лісостепових регіонів України, складна. Складна не лише тому, що мало поки що проведено подібних досліджень, але й тому, як показує попередній досвід, що цю проблему необхідно вирішувати комплексно, враховуючи сучасні особливості природи і ландшафтів Подільського Побужжя, зміни кліматичних умов та зростання антропогенного навантаження на ландшафти регіону. У подальшому більше уваги необхідно звернути на остепніння ландшафтних комплексів Подільського Побужжя – від окремих фацій, через прості й складні типи урочищ до типів місцевостей і ландшафту регіону загалом.

Література

1. Война І.М. Аналіз досліджень висотної диференціації і пов'язаного з нею різноманіття ландшафтів / І.М. Война // наукові записки ВДПУ. Серія: географія. – Вінниця, 2004 р. – Вип 8. С. 90-95.
2. Воропай Л.І. Антропогенные изменения природы Винницкой области / Л.І. Воропай, Г.І. Денисик // Физическая география и геоморфология, 1978. – Вып. 19. – С. 13-17.
3. Генсірук С.А. Лісові ресурси України, їх охорона і використання / С.А. Генсірук, В.С. Бондар. – К.: Наук думка, 1973. – 526 с.
4. Дєдов О.В. Рослинний покрив / О.В. Дєдов, Л.І. Стефанков // Географія Вінницької області. – Вінниця: Гіпаніс, 2004. – С. 94-102.
5. Дєдов О.В. Оцінка екологічного стану агроландшафтів Вінницької області / О.В. Дєдов // Географія і сучасність: Зб. наук. праць нац. пед. ун-ту ім. М.П. Драгоманова. Сер. 4: Географія і сучасність. – К., 2014. – Вип. 19 (31) – С. 68-76.
6. Денисик Г.І. Природнича географія Поділля / Г.І. Денисик. – Вінниця: ЕкоБізнесЦентр, 1998. – 184 с.
7. Денисик Г.І. Антропогенні ландшафти Правобережної України / Г.І. Денисик. – Вінниця: Арбат, 1998. – 242 с.
8. Докучаев В.В. Наши степи прежде и теперь / В.В. Докучаев. – М.: Сельхозгиз, 1953. – 151 с.
9. Лаврик О.Д. Річкові ландшафтно-технічні системи: монографія / О.Д. Лаврик. – Умань: ВПЦ «Візаві», 2015. – 301 с.
10. Севаст'янов О.О. Дика рослинність Поділля: Схематичний нарис / О.О. Севаст'янов. – Вінниця: ВБУ при ВАН, 1925. – 73 с.
11. Севаст'янов О.О. Ботанічні екскурсії в околицях Вінниці / О.О. Севаст'янов. – Вінниц. наук. б-

- ка, 1933. – 90 с.
12. Середнє Побужжя / За ред. Г.І. Денисика. – Вінниця: Гіпаніс, 2002. – 280 с.
 13. Стефанков Л.І. Процеси остепніння у ландшафтних комплексах заплави Південного Бугу / Л.І. Стефанков // Наукові записки ВДПУ ім. Коцюбинського. Серія: Географія. – Вінниця, 2009. – Вип. 18. – С. 5-9.
 14. Стефанков Л.І. Влияние водохозяйственного строительства на развитие природных комплексов поймы Южного Буга / Л.І. Стефанков // Автореф. дисс.... канд. геогр. наук. – М.: ГУЗМ, 1996. – 28 с.
 15. Храневич В.П. Нарис фавни Поділля / В.П. Храневич. – Вінниця: Віндерздрук, 1925. – 225 с.
 16. Чиж О.П. Ландшафтне та екологічне різноманіття Вінниччини / О.П. Чиж. – Вінниця: Він. обл. друкарня, 2014. – 192 с.
1. Voyna Í.M. Analíz doslídzen' visotnoí diferentsíatsíí í pov'yazanogo z neyu ríznomaníttya landshaftív / Í.M. Voyna // naukoví zapiski VDPV. Seríya: geografiya. – Vínitsya, 2004 r. – Vip 8. S. 90-95.
 2. Voropay L.I. Antropogennyye izmeneniya prirody Vinnitskoy oblasti / L.I. Voropay, G.I. Denisik // Fizicheskaya geografiya i geomorfologiya, 1978. – Vyp. 19. – S. 13-17.
 3. Gensíruk S.A. Lisoví resursí Ukraíni, íkh okhrona í vikoristannya / S.A. Gensíruk, V.S. Bondar. – K.: Nauk dumka, 1973. – 526 s.
 4. Dêdov O.V. Roslinniy pokriv / O.V. Dêdov, L.Í. Stefankov // Geografiya Vínits'koí oblastí. – Vínitsya: Gípanís, 2004. – S. 94-102.
 5. Dêdov O.V. Otsínka yekologíchnogo stanu agrolandshtátív Vínits'koí oblastí / O.V. Dêdov // Geografiya í suchasníst': Zb. nauk. prats' nats. ped. un-tu ím. M.P. Dragomanova. Ser. 4: Geografiya í suchasníst'. – K., 2014. – Vip. 19 (31) – S. 68-76.
 6. Denisik G.Í Prirodnicha geografiya Podíllya / G.Í. Denisik. – Vínitsya: YekoBíznesTsentr, 1998. – 184 s.
 7. Denisik G.Í. Antropogenní landshafti Pravoberezhnoí Ukraíni / G.Í. Denisik. – Vínitsya: Arbat, 1998. – 242 s.
 8. Dokuchayev V.V. Nashi stepi prezhde i teper' / V.V. Dokuchayev. – M.: Sel'khozgiz, 1953. – 151 s.
 9. Lavrik O.D. Ríchkoví landshaftno-tekhníchní sistemi: monografiya / O.D. Lavrik. – Uman': VPTS «Vízaví», 2015. – 301 s.
 10. Sevastíyanov O.O. Dika roslinníst' Podíllya: Skhematichniy naris / O.O. Sevastíyanov. – Vínitsya: VBU pri VAN, 1925. – 73 s.
 11. Sevastíyanov O.O. Botaníchní yekskursíí v okolitsyakh Vínitsí / O.O. Sevastíyanov. – Vínits. nauk. b-ka, 1933. – 90 s.
 12. Serednê Pobuzhzhya / Za red. G.Í. Denisika. – Vínitsya: Gípanís, 2002. – 280 s.
 13. Stefankov L.Í. Protsepi ostepnínniya u landshaftnikh kompleksakh zaplavi Pívdennogo Bugu / L.Í. Stefankov // Naukoví zapiski VDPV ím. Kotsyubins'kogo. Seríya: Geografiya. – Vínitsya, 2009. – Vip. 18. – S. 5-9.
 14. Stefankov L.I. Vliyaniye vodokhazyaystvennogo stroitel'stva na razvitiye prirodnykh kompleksov poymy Yuzhnogo Buga / L.I. Stefankov // Avtoref. diss.... kand. geogr. nauk. – M.: GUZM, 1996. – 28 s.
 15. Khramevich V.P. Naris favni Podíllya / V.P. Khramevich. – Vinnitsya: Vinderzhdruk, 1925. – 225 s.
 16. Chizh O.P. Landshaftne ta yekologíchno ríznomaníttya Vínichchini / O.P. Chizh. – Vínitsya: Vín. obl. drukarnya, 2014. – 192 s.

Подано до редакції 26.07.2015

Рецензент – кандидат географічних наук Ю.В. Яценюк